

CONGREGATIE VOOR INSTITUTEN VAN GEWIJD LEVEN EN SOCIËTEITEN VAN APOSTOLISCH LEVEN

*Van iemand aan wie veel gegeven is,
zal ook veel gevraagd worden;
als iemand veel is toevertrouwd,
zal men des te meer van hem eisen.
(Luc.12,48)*

Richtlijnen voor het beheer van de goederen in Instituten van Gewijd Leven en Sociëteiten van Apostolisch Leven

Rondzendbrief

vertaling van: *Linee orientative per la gestione dei beni negli Istituti di vita consacrata e nelle Società di vita apostolica* © 2014 – Libreria Editrice Vaticana

Beminde broeders en zusters,

Het terrein van economie is een instrument van de missionaire activiteit van de Kerk. In maart van dit jaar vond het Symposium plaats over *Het beheer van kerkelijke goederen van Instituten van gewijd leven en Sociëteiten van apostolisch leven ten dienste van de mensheid en van de missie van de Kerk*. Een groot aantal generaal oversten en economen nam daaraan deel. Als vervolg hierop wil dit Dicasterie enkele kwesties, die samenhangen met dit onderwerp, aan de orde stellen bij degenen die op diverse niveaus verantwoordelijkheid dragen. Het wil enkele fundamentele principes aanreiken voor het beheer van onze goederen, en enkele nuttige suggesties doen voor het reorganiseren van de werken.

Het Symposium benadrukte dat de goederen van Instituten van gewijd leven en Sociëteiten van apostolisch leven ‘kerkelijke goederen’ zijn. Deze Instituten en Sociëteiten zijn ‘publieke rechtspersonen’¹, opgericht door de bevoegde overheid om ‘binnen de voor hen te voren vastgestelde grenzen namens de Kerk, volgens de voorschriften van het recht, de hun eigen, met het oog op het openbaar welzijn toevertrouwde taak te vervullen’². Daarom mogen de behoeften

---

¹ CIC c.1257 § 1

² CIC c.116 § 1

aan economische goederen nooit hoger zijn dan 'de "doelen" waarvoor ze moeten dienen en van waaruit men de rem van de terughoudendheid moet voelen, de vrijgevigheid in het gebruik, de spiritualiteit van de betekenis.'³

Naast een beter begrip van de betekenis en het doel van kerkelijke middelen bood het Symposium, via verslagen, reflecties en bijeenkomsten, enkele goede voorbeelden voor het beheer en bestuur van kerkelijke goederen. Men wees er verder op dat transparant en professioneel beheer nuttige instrumenten zijn in de missie van ieder Instituut.

Vanuit de eerste reflecties kwam de herinnering naar boven aan vernieuwende en profetische keuzes, die door de eeuwen heen gemaakt zijn door Godgewijde mannen en vrouwen, ten dienste van de gehele samenleving. Zulke keuzes zijn net zo urgent in de huidige sociaal-economische context, waarin het profetische getuigenis van Godgewijde personen van wezenlijk belang is.

De economische dimensie is nauw verbonden met zowel de persoon als de zending. Via financiële transacties worden vitale keuzes gemaakt, die het evangelische getuigenis moeten weerspiegelen, en waarbij ons altijd de noden van onze broeders en zusters voor ogen moeten staan.

Deze evangelische dimensie van onze financiën moet daarom niet verwaarloosd worden in het vormingsproces, in het bijzonder in de opleiding van degenen die verantwoordelijkheid gaan dragen voor het bestuur en die economische zaken moeten behandelen met principes van onbaatzuchtigheid, liefdevolle zorg en rechtvaardigheid, met als basis de evangelische economie van delen en gemeenschappelijkheid.⁴

Het oorspronkelijke charisma wordt ten diepste gekenmerkt door de 'logica van de gave'. Hierdoor wordt de gerechtigheid niet uitgesloten, noch ernaast geplaatst in tweede instantie. Juist door een gave te zijn, leveren wij, Godgewijde mannen en vrouwen, een echte bijdrage aan economische, sociale en politieke ontwikkeling, die, 'als zij waarlijk menselijk wil zijn, het principe van de onbaatzuchtigheid, als uitdrukking van de broederlijkheid, de ruimte moet geven.'⁵ 'De gave overtreft van nature de verdienste, met als wet de overvloed.'⁶

Deze richtlijnen en principes voor het beheer van goederen worden aangeboden als een hulpmiddel voor Instituten, zodat zij met vernieuwde moed en profetisch bewustzijn, een antwoord kunnen geven op de uitdagingen van onze tijd, opdat zij een profetisch teken kunnen blijven van de liefde van God.

De Congregatie voor Instituten van Gewijd Leven en Sociëteiten van Apostolisch Leven verzoekt u om deze richtlijnen en principes bekend te maken aan de leden van uw Instituut, in het bijzonder aan de oversten en economen. We verzoeken u ook om vóór 31 januari 2015 een brief te richten aan Zijne Excellentie José Rodríguez Carballo OFM, de Aartsbisschop-Secretaris, met reflecties en suggesties over hoe de middelen die de Voorzienigheid aan de Kerk heeft verstrekt, beter en vruchtbaarder kunnen worden ingezet voor een effectieve uitvoering van haar missie om Christus en de armen te dienen door de respectievelijke charismata.

³ Paus Paulus VI, *Algemene audiëntie*, 24 juni 1970

⁴ Vgl. Hand. 4, 32-35

⁵ Paus Benedictus XVI, Encycliek *Caritas in Veritate*, 34

⁶ *Ibidem*

1. Het beheer van goederen

Dit eerste deel onderzoekt enkele elementen en procedures die het correcte en gezonde beheer van de goederen van Instituten van gewijd leven en Sociëteiten van apostolisch leven bevorderen.

1.1 Charisma, missie, werken en planning

De 'trouw aan het charisma dat aan het eigen Instituut ten grondslag ligt en aan het geestelijk erfgoed dat in ieder Instituut daarna is opgebouwd'⁷ is, samen met de eisen die het evangelie stelt, het eerste criterium voor evaluatie van beslissingen en acties die ondernomen worden op elk niveau, omdat 'de aard van het charisma richting geeft aan de krachten, steun aan de trouw, leiding aan het apostolisch werk van allen, omwille van de éne zending'⁸.

Daarom is het noodzakelijk om opnieuw te kijken naar de missie als uitdrukking van het charisma, om te verifiëren of de charismatische identiteit van gevestigde werken nog steeds zichtbaar is in de huidige activiteiten. Apostolische werken veranderen volgens de noden van de tijd en nemen verschillende verschijningsvormen aan, afhankelijk van de sociale context en de culturele ontwikkeling. Het kan dan gebeuren dat bepaalde werken niet meer worden beheerd op een manier die past bij de huidige uitdrukking van de missie, en dat eigendommen niet meer worden gebruikt als werken die het charisma uitdrukken.

Daarom is het noodzakelijk dat ieder Instituut van gewijd leven en Sociëteit van apostolisch leven het volgende onderneemt:

- Bepalen welke werken en activiteiten men moet voortzetten, en welke moeten worden afgestoten of veranderd; verder welke nieuwe grenzen men moet gaan opzoeken, waar men een getuigenis kan afleggen dat antwoord geeft op de noden van vandaag, in volledige trouw aan het eigen charisma.
- Procedures invoeren die een goede planning mogelijk maken van het gebruik van hulpbronnen; het gebruik van budgetten en begrotingen; controle en bijsturing van afwijkingen van de begroting; toezicht op het beheer, het zorgvuldig lezen van financiële overzichten; besluitvorming over stappen die gezet moeten worden. Zulke procedures zijn onmisbaar, zowel voor het openen van nieuwe werken als voor besluitvorming op basis van voldoende informatie over het stopzetten van activiteiten of het vervreemden van bezittingen.
- Opstellen van langetermijnplannen en van prognoses, om problemen zoveel mogelijk te voorkomen, of om problemen aan te pakken voordat ze onhanteerbaar zijn geworden.
- Begrotingen niet alleen invoeren voor de werken, maar ook voor de gemeenschappen, als middel om leden van het Instituut te vormen in de economische aspecten van ons leven, om het gemeenschappelijk bewustzijn op dit terrein te vergroten, en om vast te stellen hoe het feitelijk staat met de mate van persoonlijke en gemeenschappelijke armoede.
- Een passend volgsysteem invoeren voor werken die verlies lijden, plannen opstellen om het tekort te verminderen. Een mentaliteit van zich laten onderhouden moet worden overwonnen: het dekken van operationeel verlies van een werk zonder de problemen in het beheer op te lossen, resulteert in het blijven weglekken van middelen die gebruikt zouden kunnen worden voor andere werken.
- Aandacht besteden aan de duurzaamheid (geestelijk, relationeel en economisch) van werken, en, als die in het geding is, de werken zelf opnieuw bekijken.

⁷ Paus Johannes Paulus II, Apostolische exhortatie *Vita Consecrata*, 36

⁸ *Ibidem*, 45

- Waar nodig nieuwe structuren creëren die gemakkelijk aan te passen en te beheren zijn, die minder tijd opsorpen, en die in tijden van weinig roepingen gemakkelijk zijn over te dragen of in te krimpen zonder grote managementkosten.

1.2 Transparantie en toezicht: waarborg voor integriteit

Evangelisch getuigenis vereist dat de werken worden beheerd in volledige transparantie, conform kerkelijk en burgerlijk recht, en dat ze armoede aanpakken in al zijn vormen. Transparantie is essentieel voor de doelmatigheid en de effectiviteit van onze zending.

Toezicht en gepaste controle-mechanismen zijn niet bedoeld om de autonomie van een entiteit te beperken, noch zijn ze teken van gebrek aan vertrouwen. Zij zijn uitdrukkingen van de dienst van gemeenschappelijkheid en van transparantie, en zij bieden bescherming aan degenen die belast zijn met de delicate taak van het bestuur.

De praktijk van toezicht, op de wijze zoals neergelegd in het universele recht en in het eigen recht van het Instituut, voorziet niet alleen in de behoefte om oversten te helpen bij hun taak, maar vormt ook een essentieel onderdeel van de aard van kerkelijke goederen en hun publieke karakter, als middelen om doelen te bereiken die eigen zijn aan de kerk.⁹

Om dit te bereiken, dienen Hogere Oversten en hun Raden:

- interne controlesystemen ontwikkelen, die passen bij de omvang van de werken, en die gebaseerd zijn op een passende scheiding van verantwoordelijkheden, met een helder systeem van bevoegdheden;
- erop toe te zien dat de missie die met de goederen wordt uitgevoerd, overeenkomt met de principes van het Evangelie, en dat zij tegelijkertijd wordt uitgevoerd op kosteneffectieve wijze;
- een duidelijk beeld te hebben van hoe alle werken binnen iedere provincie worden beheerd, zowel degene die eigendom zijn van het Instituut als degene die worden bevorderd door het Instituut of die eruit voort zijn gekomen (bijvoorbeeld verenigingen);
- investeringsplannen en jaarbudgetten vóór het begin van het boekjaar goed te keuren;
- een goede documentatie en registratie van financiële transacties te eisen.

Economen dienen:

- periodiek verslagen te presenteren aan de Hogere Oversten en hun Raden over de bestuurlijke, beheersmatige en financiële staat van het Instituut, de provincie of het afzonderlijke werk;
- alle transacties en contracten te documenteren op een manier die de betreffende burgerlijke staat wettelijk verlangt.
- moderne systemen te gebruiken voor de opslag en archivering van gegevens.

1.3 Rapportages en jaarrekeningen

In zijn boodschap op het Symposium nodigde paus Franciscus de deelnemers uit om de prioriteit van de charismatische / geestelijke primaire dimensie te combineren met de economische dimensie en de doelmatigheid, die haar eigen voedingsbodem heeft in de bestuurlijke traditie van de Instituten, die geen verspilling toelaat en die alert is op het goede gebruik van middelen.¹⁰

⁹ Vgl. CIC c.1254

¹⁰ Paus Franciscus, *Boodschap aan de deelnemers van het internationaal Symposium over Het beheer van kerkelijke goederen van Instituten van gewijd leven en Sociëteiten van apostolisch leven ten dienste van de mensheid en van de missie van de Kerk*, 8 maart 2014

Bij deze opdracht horen wezenlijke procedures met betrekking tot de rapportage in jaarrekeningen. In het bijzonder is het wenselijk dat Instituten een praktijk onderhouden waarbij jaarrekeningen van de werken worden onderscheiden van jaarrekeningen van de gemeenschappen. Het instellen van gemeenschappelijke werkwijzen voor boekhouding en verslaglegging in het Instituut (regio's, gemeenschappen, werken, diensten), is een noodzakelijke stap om het maken van jaarrekeningen op nationaal en internationaal niveau te standaardiseren.

De Instituten van gewijd leven en de Sociëteiten van apostolisch leven dienen daarom:

- jaarrekeningen op te stellen naar uniforme, internationale normen, en algemeen geaccepteerde nationale en internationale regels voor boekhouding, rapportagemodellen en evaluatiecriteria voor de balansposten in te voeren;
- voor alle werken externe goedkeuring van de jaarrekening in te voeren, zowel als zgn. *audits*, met verklaringen van goed economisch bestuur door het Instituut;
- ondersteuning te vragen van gekwalificeerde deskundigen die de Kerk willen dienen, en ook van hoogleraren financieel management, zowel van katholieke universiteiten als van andere Instituten voor hoger onderwijs. Transparantie en betrouwbaarheid van de verantwoordingen van vermogen en beheer kunnen in feite beter bereikt worden met hulp van deskundigen, die zorgen voor het gebruik van de juiste procedures, rekening houdend met de omvang van het Instituut en zijn werken.

Men dient er rekening mee te houden dat de Congregatie voor Instituten van Gewijd Leven en Sociëteiten van Apostolisch Leven geen toestemming kan geven voor financiële voorstellen als er geen gecertificeerde jaarrekeningen kunnen worden overlegd.

1.4 Het beheer van goederen en het *patrimonium stabile*

Het is bekend dat het *patrimonium* bestaat uit alle roerende en onroerende goederen, alle rechten, activa en passiva van de rechtspersoon. Dit *patrimonium*, dat essentieel is voor het bestaan van de instelling, kan niet op het spel worden gezet.

In dit licht is het essentieel om opnieuw na te denken, in de betreffende kerkelijke en wettelijke contexten, over de canonieke normen die betrekking hebben op het zgn. *patrimonium stabile*, en die grondig te bestuderen. Het Wetboek van Canoniek Recht (CIC) geeft hiervan geen uitdrukkelijke definitie. Het veronderstelt het klassieke begrip, voortkomend uit de canonieke leer van 'goederen die krachtens wettige toewijzing'¹¹, een blijvende gave zijn (hetzij kapitaalgoederen of opbrengsten) van de rechtspersoon, met als doel het realiseren van de doelstellingen van de instelling mogelijk te maken, en de economische zelfstandigheid ervan te garanderen.

In het algemeen worden de volgende zaken beschouwd als onderdeel van het *patrimonium stabile*: het stichtingskapitaal van de instelling, giften met een door de gever aangeduide bestemming, en zaken die door het bestuur van de instelling hieraan zijn toegewezen. Om iets tot het *patrimonium stabile* van een instelling te kunnen rekenen, is het vereist dat het door een 'wettige toewijzing'¹² is gebeurd.

Dit Dicasterie verzoekt daarom dat:

- elk Instituut van gewijd leven en Sociëteit van apostolisch leven, na zorgvuldige evaluatie van zijn hele structuur en zijn werken, een lijst opstelt van activa die behoren tot het

¹¹ CIC c.1291

¹² Vgl. *Ibidem*

patrimonium stabile, op een wijze die de huidige situatie weerspiegelt, tevens met het oog op de burgerlijke wetgeving;

- de hogere overste, samen met zijn of haar raad, of met een lichaam dat volgens het eigen recht hiertoe bevoegd is (generaal kapittel, provinciale of vergelijkbare vergadering) op wettige wijze activa moet toewijzen aan het *patrimonium stabile*, na een passend besluitvormingsproces.

De invoering van het concept *patrimonium stabile* moet verplicht zijn in de Constituties, of minstens in een andere wetstekst van het Instituut. Deze norm biedt niet alleen een gelegenheid waar de canonieke wetgeving om vraagt, maar biedt in sommige gevallen een tijdige oplossing om de continuïteit van het Instituut als publieke rechtspersoon te waarborgen.

2. Samenwerking met de lokale Kerk, andere Instituten en adviseurs

2.1 De relatie met de plaatselijke ordinaris en met de lokale Kerk

De missie van het gewijde leven is universeel, en veel Instituten nemen een wereldwijde missie op zich, maar die missie krijgt gestalte in specifieke lokale situaties. De Instituten in al hun verschijningsvormen staan in een voortdurende relatie met zowel de universele als de lokale Kerk.

- Dialoog met de plaatselijke ordinaris is belangrijk wanneer Instituten plannen hebben om huizen of werken te sluiten¹³ of eigendom te vervreemden.
- Het zou goed zijn als hogere oversten, voordat zij beslissingen nemen over een bepaald territorium, hun intenties delen met andere Instituten die in de regio aanwezig zijn, zodat kan worden voorkomen dat een stad of een diocees zonder religieuzen komt te zitten.

2.2 Relaties met samenwerkingspartners en adviseurs

Gezien de complexiteit van de economische en financiële kwesties die samenhangen met het beheer van goederen en werken, is het tegenwoordig bijna onmogelijk om dit beheer te doen zonder de medewerking van professionele krachten, leken of leden van andere Instituten.

Toch moeten twee uitersten worden vermeden. Aan de ene kant is dat het afzien van diensten van adviseurs, om daarmee geld te sparen, maar met het risico om in wettelijke, economische of belastingtechnische problemen te komen. Aan de andere kant is dat het verkwisten van de middelen van het Instituut aan doorlopende advisering, die soms wordt ondernomen zonder goede reflectie, en die niet altijd effectief blijkt.

Het is evenwel goed om te onthouden dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor beslissingen op bestuurlijk, economisch, beheersmatig en financieel terrein altijd berust bij het Instituut. Zij kan nooit worden overgelaten aan leken of aan leden van andere Instituten. Adviseurs kunnen helpen, maar ze kunnen niet te verantwoordelijkheid van het Instituut op zich nemen.

Wat dit aangaat:

- is het noodzakelijk om gebruik te maken van lekenmedewerkers op terreinen waarop het Instituut niet beschikt over de noodzakelijke professionele deskundigheid of technische expertise onder zijn leden;

---

¹³ Vgl. CIC c.616 §1

- moeten relaties met professionele krachten worden aangegaan met heldere contactuele bepalingen, voor een bepaalde termijn, met daarbij omschreven welke diensten zullen worden geleverd;
- kan het van grote waarde zijn als een Instituut adviescommissies heeft, met leden van andere Instituten of met leken, met een formeel reglement dat aangeeft wat het doel is van de commissie en wat de zittingstermijn is van de leden.

2.3 Relaties en samenwerking met andere Instituten

De samenwerking tussen Instituten, waarover deze Congregatie al eerder een specifieke Instructie heeft uitgegeven met betrekking tot de vorming¹⁴, heeft belangrijke ervaringen opgeleverd in de pastorale en caritatieve activiteit van particuliere kerken. De tijd is nu rijp om dit te versterken in een duidelijke kerkelijke strategie. Het delen van middelen, projecten en activiteiten is niet in eerste instantie bedoeld om de continuïteit van die werken te waarborgen, maar om de charismatische, kerkelijke betekenis ervan te versterken.

De samenwerking met andere religieuze Instituten (in termen van het delen van geslaagde praktijken, het samenwerking in gemeenschappelijke projecten, het ontwikkelen van nieuwe manieren om de Kerk te dienen) versterkt het bestuur en het beheer van de middelen en de effectiviteit van de missie van elk Instituut.

Een grote bijdrage in de groei van gemeenschappelijkheid tussen de Instituten kan komen van de Conferenties van Hogere Oversten. Deze kunnen niet alleen samenwerking en dialoog bevorderen, maar ook waardevolle hulp en nuttige informatie bieden, in het bijzonder op het vlak van de burgerlijke wetgeving.

3. Vorming

Vorming op economisch vlak, in lijn met het eigen charisma, is van fundamenteel belang, willen de keuzes in het apostolaat zowel innovatief als profetisch zijn. In bijna alle Instituten zijn de economische aspecten gedelegeerd aan één persoon, de econoom/econome, die hiervoor specialistische kennis nodig heeft. Dit heeft geleid tot desinteresse ten opzichte van de financiën bij andere leden van de gemeenschap, waardoor men het contact kwijt is geraakt met de kosten van het levensonderhoud en de lasten van het beheer, en waardoor men in de werkelijkheid waarin men leeft, een dichotomie ervaart tussen geldzaken en de missie.

De vorming van de economen is bovendien niet altijd aangepast aan nieuwe ontwikkelingen en aan de verschuiving van de rol van de econoom: van financiële verslaglegging naar beheer.

Daarom gelden de volgende punten:

- De Hogere Oversten moeten zich ervan bewust zijn dat niet alle technieken van beheer corresponderen met evangelische principes en dat ze ook niet altijd in overeenstemming zijn met de kerkelijke sociale leer;
- De initiële vorming moet programma's bevatten over financiën en beheer, verder over de kosten van het levensonderhoud en de kosten van de missies, en over de verantwoordelijkheid de gelofte van armoede te leven in de huidige sociaal-economische omstandigheden.

---

¹⁴ Congregatie voor Instituten van gewijd leven en Sociëteiten van apostolisch leven, Instructie *De samenwerking tussen Instituten op het gebied van de vorming*, (8 december 1988)

- De vorming van economen dient de broeders en zusters gevoeligheid bij te brengen voor evangelische principes waarop financiële transacties zijn gebaseerd, en ook vaardigheden om hun financiële taken te vervullen volgens de richtlijnen van goed beheer.
- Het is belangrijk dat alle leden van het Instituut gewend raken aan het werken met begrotingen en financiële plannings. Deze begrotingen en plannings moeten de waarden en de geest van het Instituut weerspiegelen, en ze zijn te beschouwen als een praktische weg naar vorming in de economische dimensie van de missie en de werken.
- De economen dienen geholpen en begeleid te worden om hun rol te kunnen spelen als dienaars en niet als heersers, om gul en tegelijk voorzichtig te zijn in hun zorg voor de beschikbaarheid van middelen voor apostolaat en missie.
- De leken die samenwerken met het Instituut (als adviseurs of als medewerkers) dienen er zich van bewust te zijn dat zij werken in een Instituut met een bepaald eigen charisma, en dat het gebruik van middelen, in een geest van armoede, dient voor de ontwikkeling van zijn missie.

Deze Richtlijnen, geliefde broeders en zusters, hebben als enig doel u te helpen bij uw essentiële rol van leiders van diverse religieuze families. Het verheugt ons Dicasterie, in volledige trouw aan de opdrachten en richtlijnen van de Heilige Vader, om deze dienst aan te bieden. We doen dat in het vaste geloof dat, door op evangelische wijze de economische dimensie te beleven, de religieuze Instituten en de Sociëteiten van apostolisch leven een nieuwe apostolische impuls kunnen geven aan de voortzetting van hun eigen missie in de wereld.

Wij ervaren ons persoonlijk aangesproken in de opdracht die de Heilige Vader impliciet verwoordt: 'De zending midden het volk is geen onderdeel van mijn leven noch een versiering waarvan ik me zomaar kan ontdoen. Het is ook geen aanhangsel of een moment van mijn bestaan. Ik kan mijn zending niet losmaken van mijn wezen, zo niet vernietig ik mezelf. *Ik ben een zending* op deze aarde en daarom ben ik in deze wereld. Ik moet erkennen dat ik als het ware gebrandmerkt ben door mijn zending om te verhelderen, te zegenen, nieuw leven in te blazen, verlichting te brengen, te genezen en te bevrijden'¹⁵, zodat onze gemeenschappen zullen ontvangen 'de mooiste gave van de Heer.'¹⁶

Belovend u allen te gedenken bij de Heer, groeten wij u met oprechte hoogachting.

Vaticaanstad, 2 augustus 2014

Heilige Maria der Engelen te Porziuncola

JOÃO BRAZ Kardinaal DE AVIZ, Prefect

JOSÉ RODRÍGUEZ CARBALLO, O.F.M., Aartsbisschop Secretaris

¹⁵ Paus Franciscus, *Evangelii Gaudium*, nr.273

¹⁶ *ibid.* nr.272